

İnsan Hüquqları Üzrə Müvəkkilin İnsan Və Vətəndaş Hüquq Və Azadlıqlarının Təmin Edilməsində Dövlət Orqanları ilə Qarşılıqlı Əlaqəsi

Nurani Rüstəmli

"Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi" kafedrasının magistranti
Hüquq fakültəsi, Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: insan hüquqları, azadlıq, ombudsman, hakimiyyət sistemi, qanunverici orqan, qanunvericilik təşəbbüsü, məhkəmə, prokurorluq, qeyri-hökumət təşkilatı, vətəndaş cəmiyyəti.

Məqalədə ombudsman təsisatının mahiyyəti, İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində rolu və onun insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində digər dövlət orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyəti barədə məlumat verilir.

İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin ümumi xarakteristikası. İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən-ləşdirərkən ombudsman təsisatının mahiyyəti ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirmək zəruridir. Ombudsman termini dünya dillərinə İsveç dilindən daxil olmuşdur. Mənası agent və ya sədr deməkdir. (5) Parlament tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəçisi kimi səlahiyyət verilən, dövlət funksiyalarının daşıyıcısı olan vəzifəli şəxslərin üzərində birbaşa parlament nəzarətini həyata keçirən, lakin onlar tərəfindən qəbul edilmiş qərarları dəyişdirmək hüququ olmayan, etibarlı və layiqli vəzifəli şəxs düşülür. Ombudsman təsisatı qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti sisteminə daxil deyil. Ombudsman təsisatını səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri onun tam müstəqil olmasıdır. Ombudsman öz funksiyalarını vətəndaşların tələbləri və şikayətlərinə əsasən, habelə öz təşəbbüsü ilə həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasında ombudsmanın fəaliyyəti digər dövlət hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəlidir. İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələri ilk növbədə onun təyinatından irəli gəlir. (1) Belə ki, müvəkkil dövlət və yerli özünüidarə orqanları, vəzifəli şəxslər tərəfindən insan və vətəndaş hüquq və

azadlıqlarına əməl və hörmət edilməsi üzərində nəzarəti həyata keçirir və pozulmuş hüquqların bərpasını təmin edir. Bunun üçün o, dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının, vəzifəli şəxslərin insan hüquqlarını pozan qərar və hərəkətlərindən verilməmiş şikayətlərə baxmaq və müvafiq tədbirlər görmək səlahiyyətinə malikdir. Qeyd olunanlar müvəkkilin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin zəruriliyini göstərir. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edən dövlət orqanlarının daxili və xarici qarşılıqlı əlaqəsi fərqləndirir. Birinci halda həmin orqanlar insan hüquqlarının təminatı üzrə qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir. Xarici qarşılıqlı əlaqə isə dövlət orqanlarının insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi üzrə birgə fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tutur. (6)

İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin dövlət hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin əhəmiyyəti. İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, belə qarşılıqlı əlaqə müvəkkil tərəfindən insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiə edilməsində, cəmiyyətdə hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində, o cümlədən dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının, vəzifəli şəxslərin fəaliyyətində, habelə insan hüquqlarına dair qanunvericilikdə mövcud olan qüsurların aşkara çıxarılması və onların aradan qaldırılması üzrə tövsiyələrin verilməsində olduqca mühüm rol oynayır.

İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi ilə qarşılıqlı əlaqəsi. Müvəkkiliyin fəaliyyətinin və onun insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin mühüm istiqamətlərindən birini insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul

edilmiş prinsip və normalarının uyğunlaşdırılması təşkil edir. O, bu yolla hüquq və azadlıqların mühafizəsində iştirak edir. Bu istiqamətdə müvəkkil Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi ilə sıx surətdə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında” Konstitusiyaya Qanununun 1.5-ci maddəsinə əsasən Müvəkkilin fəaliyyəti insan hüquqlarının müdafiəsini, pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpasını təmin edən digər dövlət orqanlarının səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmır və əvəz etmir. Müvəkkil Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi məqsədilə qanunların qəbul edilməsinə və yenidən baxılmasına dair təkliflər verə bilər. (7) Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin özü qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik deyil. Bu isə mənfi hal kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, fəaliyyət istiqamətlərindən biri qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsindən ibarət olan dövlət orqanı təbii ki, qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik olmalıdır. Qanunvericilik təşəbbüsü ombudsmanın fəaliyyətində ona görə zəruridir ki, o, eyni zamanda vətəndaş cəmiyyətini təmsil etməklə və bilavasitə hüquq müdafiə təşkilatları ilə işləməklə qanunvericilik təşəbbüsü hüququ əsasında geniş əhali kütləsinin maraqlarını ifadə edə bilər. (4) Ombudsmanın qanun yaradıcılığı fəaliyyətinin mühüm aspekti ondan ibarətdir ki, o, dövlətlə cəmiyyət arasında vasitəçi kimi çıxış etdiyindən vətəndaşların dövlət tərəfindən qəbul edilən qərarlara, xüsusən qanun yaradıcılığına təsirinin gücləndirilməsinə imkan verir.

İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin Konstitusiyaya Məhkəməsi ilə qarşılıqlı əlaqəsi. Müvəkkil qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi ilə də qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında” Konstitusiyaya Qanununun 13.2.8-ci maddəsinə əsasən şəxsin hüquqları qüvvədə olan normativ hüquqi aktla pozulduqda, Müvəkkil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə sorğu ilə müraciət etmək hüququna malikdir. (3)

“Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2003-cü il tarixli Qanununun 32.2-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin qərarlarının qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya və qanunlarına uyğunluğuna dair məsələlərə İnsan hüquqları üzrə

müvəkkilin sorğularına Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən baxılmasına aşağıdakı hallarda yol verilir:

- Tətbiq edilməli olan normativ hüquqi akt məhkəmə tərəfindən tətbiq edilmədikdə;
- Tətbiq edilməli olmayan normativ hüquqi akt məhkəmə tərəfindən tətbiq edildikdə;
- Normativ hüquqi akt məhkəmə tərəfindən düzgün şərh edilmədikdə.

Konstitusiyaya Məhkəməsinə müraciət hüququ Müvəkkilin öz təcrübəsində vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının normativ hüquqi aktlar, bələdiyyə aktları və məhkəmə tərəfindən pozulması zamanı rastlaşdığı problemlərin həllində mühüm vasitə kimi çıxış edir.

İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin digər məhkəmələrlə qarşılıqlı əlaqəsi. İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin fəaliyyətinin məhkəmələrlə də qarşılıqlı əlaqəsi mövcuddur. Həm məhkəmələr, həm də ombudsman qanunda nəzərdə tutulmuş vasitələrlə pozulmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının bərpasını təmin edirlər. Lakin məhkəmələr pozulmuş hüquqlarının bərpasını bilavasitə təmin edə bilsə, ombudsman, bir qayda olaraq, pozulmuş hüquqların bərpasında dolayı yolla iştirak edir. Bundan əlavə, ombudsmanın aktları tövsiyə xarakteri daşdığı halda məhkəmənin qərarları məcburidir. Məhkəmələr məcburetməyə, ombudsman isə əməkdaşlıq prinsipinə əsaslanan nəzarəti həyata keçirir. Sanksiya tətbiqinə əsaslanan məcburi xarakterli nəzarət heç də bütün hallarda müsbət nəticələr vermir. Cəza təhdidi vəzifəli şəxsi müxtəlif müdafiə mexanizmləri işləyib hazırlamağa sövq edir. Ombudsman isə dövlət orqanları ilə daha sıx qarşılıqlı əlaqədə olduğundan onların fəaliyyət prosedurları ilə daha yaxından tanış olur. Buna görə də o, öz tövsiyələrinin praktiki təsirinin necə olacağını əvvəlcədən proqnozlaşdırma və həmin prosedurlara daha çox uyğun gələn tövsiyələr verməklə öz səmərəliliyini daha çox artırmağa bilər. Sanksiya təhdidi olmadığından vəzifəli şəxslər ombudsmanın tövsiyələrini yerinə yetirməkdə daha sərbəstdir və onun müxtəlif özünümüdafiə mexanizmləri fikirləşməsinə zərurət yoxdur.

İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin prokurorluq orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsi. Məlumdur ki, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində prokurorluq orqanları mühüm rol oynayır. Müvəkkilin prokurorluq orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsi bilavasitə “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında” Konstitusiyaya Qanununda əks olunmuşdur. Belə ki, Müvəkkil illik məruzəsinin

bir nüsxəsini Azərbaycan Respublikasının Baş Prokuroruna göndərir. Həmin məruzədəki icmal prokurorluq tərəfindən öyrənilir, qeyd edilən nöqsanların aradan qaldırılması məqsədilə zəruri tədbirlər görülür. Bu isə müvəkkillə prokurorluq arasında məlumat mübadiləsi və qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa prokurorluq orqanları ilə Müvəkkilin qarşılıqlı əlaqəsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda birgə yoxlamaların aparılması və s. formalarda da təzahür edə bilər. (5)

Müvəkkilin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsi baxımından onun fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edən insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı məsələlər üzrə maarifləndirmə işi olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının, vəzifəli şəxslərin peşəkarlıq səviyyəsinin və iş keyfiyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir.

İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin digər səciyyəvi cəhətləri. Müvəkkilin pozulmuş insan hüquqlarının bərpa edilməsi üzrə dövlət orqanları ilə xarici qarşılıqlı əlaqələrinin həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını "Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında" Konstitusiya Qanunu təşkil edir. İnsan hüquqları üzrə müvəkkil hüquq müdafiə vasitələrini tətbiq etmək səlahiyyətinə malik olan orqan və vəzifəli şəxslərin pozulmuş hüquqlarının bərpasında bilavasitə iştirakını təmin edir. Müvəkkilin fəaliyyətinin bu aspekti insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan orqanların fəaliyyətinin səmərəliliyinin daha da artırılması baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ombudsman imperativ səlahiyyətlərə malik olmadığından insan hüquqlarının pozulması hallarını aşkar etdikdə belə halların aradan qaldırılması, pozulmuş hüquqların bərpası üzrə icrası məcburi olan qərarlar qəbul edə bilən orqanlara müraciət edir və öz fəaliyyət məqsədlərinin reallaşdırmaq üçün onların imperativ səlahiyyətlərindən istifadə edir. (1) Göründüyü kimi, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminatı mexanizmində Müvəkkilin əsas təyinatı müvafiq səlahiyyətlərə malik olan orqan və vəzifəli şəxslər tərəfindən hüquq müdafiə vasitələrinin tətbiq edilməsinə, onların bu işdə bilavasitə

iştirakına və nəticədə dolayı yolla olsa da, pozulmuş hüquqların bərpasına nail olmaqdan ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 24-cü maddəsinə əsasən hər kəsin toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaq hüquqları var. (2) Bu hüquqların təminində İnsan hüquqları üzrə müvəkkil vacib və əhəmiyyətli rol oynayır.

İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və mühafizəsi üzrə tədbirlərin planlaşdırılması sahəsində dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi onun fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Bununla əlaqədar olaraq müvəkkilin koordinasiya müşavirələri keçirmək, işçi qrupları yaratmaq, analitik məlumatlar almaq və s. hüquqları olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müvəkkilin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsi baxımından onun fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edən insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı məsələlər üzrə maarifləndirmə işi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının, vəzifəli şəxslərin peşəkarlıq səviyyəsinin və iş keyfiyyətinin, habelə əhalinin hüquqi mədəniyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir. Hüquqi maarifləndirmə yalnız hüquq və azadlıqların daşıyıcıları üçün deyil, həm də bu hüquq və azadlıqları təmin etməli olan dövlət və yerli özünüidarə orqanları, vəzifəli şəxslər üçün aparılmalıdır. Belə ki, insan hüquqları bir çox hallarda məmurların dövlətin insan hüquqları ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrlə qəbul etdiyi öhdəliklər bərsində məlumatsızlığı və ya bu öhdəliklərə əhəmiyyət verməməsi nəticəsində pozulur. Buna görə də, İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin apardığı maarifləndirmə işi dövlət qulluqçularını, hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşlarını, polisləri, hakimləri də əhatə edir.

Müvəkkilin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsindən danışarkən onun insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi üçün maarifləndirmə üzrə məqsədli dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində xüsusi iştirakını qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkilinin illik məruzəsində "İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı"nın qəbul edilməsi təklif olunmuş və həmin planın layihəsi tərtib olunaraq müvafiq təkliflər təqdim olunmuşdur.

Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə həmin “Milli Fəaliyyət Planı” təsdiq edilmişdir. “Milli Fəaliyyət Planı” nda normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq, əhalinin müxtəlif qruplarının hüquqi müdafiəsinin gücləndirilməsi, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin insan hüquqlarının təmini sahəsində gücləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, habelə tədris, maarifləndirmə sahəsində tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. (5)

Müvəkkil tərəfindən insan hüquqlarının səmərəli və mütərəqqi xarakterli beynəlxalq təcrübəyə uyğun şəkildə təmin edilməsi xarici dövlətlərin milli ombudsmanları ilə əlaqələrin yaradılması, münasibətlərin inkişaf etdirilməsi və təcrübə mübadiləsinin aparılması zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili dünyanın bir çox ölkələrinin analoji institutları ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq yaratmışdır. Ombudsmanın xarici həmkarları ilə əməkdaşlığı həm onun üzv olduğu beynəlxalq təşkilatlar, yəni Beynəlxalq Ombudsmanlar İnstitutu, Avropa Ombudsmanlar İnstitutu, Asiya Ombudsmanlar Assosiasiyası ilə, həm də ikitərəfli əsaslarla qurulmuşdur.

İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin qeyri-hökumət təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqəsi. İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin öz funksiyalarını dolğun şəkildə reallaşdırması baxımından onun dövlət orqanları, kütləvi informasiya vasitələri, beynəlxalq institutlar ilə yanaşı insan hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq etməsi də zəruri məsələlərdən biridir. İnsan hüquqları üzrə müvəkkillə qeyri-hökumət təşkilatları arasında sıx qarşılıqlı əlaqələrin qurulması zərurəti bir sıra səbəblərlə şərtlənir. Birincisi, dünya ölkələrinin ümumi təcrübəsi göstərir ki, bir çox hallarda məhz belə təşkilatlar İnsan hüquqları üzrə müvəkkil institutunun yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış edirlər. İkincisi, onlar ölkədə insan hüquqlarının vəziyyəti ilə bağlı tam məlumatla malik olurlar. Yarandığı vaxtdan Ombudsman QHT-lərlə faydalı əməkdaşlıq əlaqələri qurmuşdur. Elə 2003-cü ilin aprel ayında Ombudsmanın yanında müstəqil Ekspertlər Şurasının yaradılması bu əməkdaşlığın ardıcıl və rəşional şəkildə qurulması zərurətindən irəli gəlmişdir. Müstəqil ekspertlərdən, dövlət orqanlarının və qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələrindən ibarət olan Ekspertlər Şurası

ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulmasında, müvəkkilin fəaliyyətində ictimai rəyin nəzərə alınmasında, cəmiyyət üzvlərinin mövqələrinin yaxınlaşdırılmasında və uzlaşdırılmasında, Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları sahəsində mövcud vəziyyətin öyrənilməsində, habelə bu sahədə müxtəlif məsələlərin və onların həlli yollarının araşdırılmasına ictimaiyyətin cəlb edilməsində mühüm rol oynamaqla müvəkkilə onun fəaliyyətində yaxından köməklik göstərir.

Yekun. Beləliklə, İnsan Hüquqları üzrə müvəkkilin dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını və onların təminatlarını təsbit edən qanunvericiliyə labüd şəkildə əməl olunmasına, insan hüquqlarının pozulması hallarının qarşısının alınmasına, məhkəmə, prokurorluq və digər dövlət orqanlarının insan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində potensial imkanlarından daha fəal və səmərəli istifadə edilməsinə, pozulmuş hüquqların bərpa edilməsində, bütövlükdə isə insan hüquqlarına əməl və hörmət edilməsində bütün səylərin birləşdirilməsinə yönəlmişdir. Bu qarşılıqlı əlaqə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları haqqında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, pozulmuş hüquq və azadlıqların bərpası və insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına dair məsələlər üzrə hüquqi maarifləndirmə istiqamətində həyata keçirilir.

İstinad.

1. Aslanov Z.N. Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin konstitusiya hüquqi əsasları, Bakı, 2010, s. 122-137.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya. Bakı, Hüquq yayım evi, 2016, s.10.
3. “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında” Konstitusiya Qanunu, Bakı, Qanun, 2016, s.24-27.
4. “Azərbaycan Respublikasında insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” Konstitusiya Qanunu, Bakı, Qanun, 2016, s.45-57.
5. Yılmaz R.A. Müasir şəraitdə insan hüquqlarının təminatında ombudsmanın rolu: AR təmsalında, Bakı, 2007, s.74-81.
6. www.ombudsman.gov.az